

ІСТОРІЯ ПОВСЯКДЕННОСТІ: ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ, ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Новий напрям у методології історії, що отримав просту назву “історія повсякденності”, пов’язують з діяльністю французьких істориків широковідомої історіографічної школи “Анналів” М. Блока, Ф. Броделя, Л. Февра. Саме діячі школи “Анналів” твердо обстоювали людинознавчу, народознавчу концепцію історії. Відмовившись відтворювати на папері історичний процес на основі державних документів, французькі історики цієї школи створили фундаментальні праці, що відобразили матеріальні цивілізації людства з найдавніших часів до наших днів. Із їхніх творів перед читачами постала динаміка процесу життя звичайних людей: як вони працювали, забезпечували себе харчами, одягом тощо; що їли й пили (з наведенням кулінарних рецептів, описами сервірування столу, цінами на продукти й товари повсякденного вжитку); в яких помешканнях жили багаті й бідні; який вигляд мали будинки й вулиці міст та сіл; як здійснювалася торгівля (з конкретним описом ринків і ярмарків); як розважалися люди, як змінювалась мода в одязі; якими були заводи і фабрики, транспорт, банки, торговельні товариства і компанії та як все це функціонувало; який вигляд мала соціальна та національна структура населення; як діяли механізми взаємин держави і її громадян та механізми ринкової економіки (аж ніяк, до речі, не тотожний капіталізму) тощо.

Такі особливості методологічної бази школи “Анналів” акцентував В.Г. Сарбей і висловив мрію-побажання: “Ось якби вдалося, незважаючи на вкрай несприятливу нині загальну обстановку для наукової роботи, написати й видати таку ж за змістом і формою (з додатком також розкриття духовного світу наших предків) фундаментальну працю з історії українського народу, її творці могли б сподіватися на заслужену подяку не лише сучасників, а й нащадків. Заради ж лише хоч би одного цього варто жити й працювати професійним істориком, пройнятим почуттям патріотичного громадського обов’язку перед своїм народом і Батьківщиною”. На сьогодні в Україні не створено жодної не те що фундаментальної, а й навіть узагальнюючої і фрагментарної праці з історії повсякденності українського народу. Українська історична наука досі перебуває в полоні стереотипів марксистської історіографії, яка віддавала пріоритет політичній історії, соціально-економічним факторам, описувала історію воєн, дипломатії, популяризувала історію партії та ін. Але все це – ще не історія людей. Політична історія – це історія еліти. А що в такому випадку уготовано багатомільйонному народові? Очевидно, горезвісне – бути гвинтиком або нулем (адже людина без партії, за словами пролетарського поета, – ніщо, нуль).

Історія повсякденності – це людинознавча історія, а її актуальність зумовлена кількома групами факторів:

1. Методологічна, або власне наукова актуальність;
2. Світоглядна, або гносеологічна актуальність;
3. Політична, або праксеологічна значущість історії повсякденності.

Методологічна (наукова) актуальність історії повсякденності полягає в необхідності реалізації двох суперзавдань: по-перше, подолати відставання вітчизняної історичної науки від зарубіжної (європейської) і, по-друге, використати досвід власної історіографії (особливо XIX – поч. XX ст.) щодо людинознавчої тематики, що перекликається сьогодні з методологією історії повсякденності.

Сучасні тенденції в історичній науці нагально вказують насамперед на необхідність вироблення нових теоретичних і методологічних підходів щодо вивчення історичних процесів в Україні. У нашій історичній науці зміна методологій, принципів, ідейних засад відбувалася вже не один раз. Здійснювалося це, як правило, адміністративним шляхом, що й нині відіграє свою негативну роль. Історики звикли до “вказівки” – партійна постанова, публікація в газеті №1, виступ вождя, нарада ідеологічного активу і т.д., і т.п. А сучасна методологічна перебудова має йти за іншим сценарієм – через інтелектуальну здатність фахівців досягнути інші теорії, принципи, освоїти інші методи науки, інші жанри історичних творів. Головною передумовою такої внутрішньої методологічної перебудови істориків є подолання тоталітарного стилю мислення, який визнає тільки чорно-біле усвідомлення та однолінійність думок. Під тиском такого способу мислення замість продекларованого переосмислення історичного минулого відбувається проста перестановка знаків: герой – зрадник (і навпаки), націоналіст – патріот, інтернаціоналіст – шовініст тощо. Слід погодитися з думкою харківського професора А.І. Епштейна про те, що “вихід з кризи історичного мислення вимагає посилення уваги до розробки питань теорії історичного знання (цю частину історичної науки часто називають епістемологією). ...Сьогодні історіософія повинна рішуче потіснити фактографію. Пошук нових фактів треба постійно продовжувати, але на першому плані мусить бути їх осмислення”.

Переосмислення історії має починатися з її теоретичних основ – самого предмета історичної науки, її функцій, принципів, основних напрямів тощо.

До 20-х років XX ст. вітчизняна історична думка, за словами професора Н. Яковенко, йшла в ногу з тим, що робилося на Заході, та далі нас розділила “залізна” завіса. Там прошуміла ціла світоглядна революція – у нас законсервувалась мислительна парадигма кінця XIX ст. з поправкою на “марксизм-ленінізм”. Тим часом, коли в радянській історіографії утвердився принцип матеріалістичного розуміння історії (економічний монізм), зарубіжні філософи критикували його за таку однобокість і, зрозуміло, обмежене та упереджене трактування історії. Так, німецький історіософ Г. Ріккерт (1863–1936) у своїй книжці “Філософія життя” відзначав, що весь марксизм як теорію не варто відкидати. “Матеріалістичне розуміння історії вчить нас тому, – писав він, – що здоровий соціальний розвиток неможливий без економічного базису”. Так само є чому навчитися у натуралізму, і недобре, коли “ідеї занадто високо носяться над життям”. Але Г. Ріккерт рішуче виступив проти абсолютизації цінності і сенсу всього історичного розвитку в перемозі пролетаріату в економічній галузі. Марксистські цінності, на його думку, дуже вузькі, бо вони партійно-політичні і не придатні для трактування сенсу всесвітньої історії. На відміну від марксизму, Г. Ріккерт, проповідуючи ціннісний (аксіологічний) підхід до історії, виступав за “всебічне розуміння історії”; метою історичного пізнання має бути, на його думку, досягнення “системи цінностей”, пошук “необхідної цінності”. Розв’язання цього завдання можливе завдяки використанню в історичній науці психологічних досліджень. Марксизм же, як відомо,

відкидав психоісторію, характеризуючи її реакційною та буржуазною. Г. Ріккерт пропагував вивчення оточуючого людину життя, психологізацію історії, радив “звернутися до самого історичного життя з усією його повнотою і багатоманітністю”. Всебічне розуміння історії неможливе сьогодні без застосування історії повсякденності як методологічного підходу. Весь радянський період нашої історіографії і абсолютна більшість академічних видань, навіть 2000–2003 рр., рясніли і продовжують бути перенасиченими такими стандартними схемами: економічний розвиток; політичне життя; культура; зовнішня політика. За цією схемою описували історію як в 1920-х роках, так і через 10 років після звільнення історичної науки від моноідеології марксизму. Ось типовий приклад: Новітня історія України (1900–2000): підручник / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусев, В.П. Дрожин та ін. – К.: Вища школа, 2000. – 663 с. Досить солідне видання, що супроводжується окремим томом збірки документів, має історіографічні огляди до кожного розділу, бібліографію тощо. Однак в усіх 13-ти розділах підручника – той самий стандартний підхід. Ідея простежити щоденне життя людей, його еволюцію протягом сторіччя відсутня зовсім. Інколи фрагментарно автори підручника звертаються до духовного життя суспільства (“Україна в добу М. Хрущова”), шляхів духовного відродження народу (“Україна в сучасну добу (1985–2000 рр.)”). Проте духовне життя, з’ясовується, трактується занадто схематично, збіднено і традиційно – освіта, наука, література, мистецтво, церква. Жодного слова про соціальні настрої, конкретне побутове життя, психологічний комфорт (чи, очевидно, дискомфорт) пересічного українського громадянина. У радянській історіографії 70–80-х років ХХ ст. вперто побутовував термін “радянський спосіб життя”, хоч і трактувався спотворено, а в нашій новітній історичній літературі, відкинувши подібну заідеологізовану схему, історики натомість нічого не пропонують.

Вітчизняна історична думка застерігає і від однобокого, економічно-політичного погляду на історію, і від спрощеного погляду на власне історію повсякденності. Це – аж ніяк не історія побуту, житла чи одягу. З цього приводу відомий російський філософ історії Л. Карсавін писав ще 1923 р. (книжка вийшла в Берліні): “Словом “історія” занадто часто зловживають. Кажуть, а останнім часом і дуже багато кажуть про історію матеріального побуту. В Петербурзі навіть утворили особливу “Академію матеріальної культури”, зворушливо названу “Маткульт”. З давніх пір уже з’являються праці з “історії” костюма, “історії” зброї, землеробських знарядь і т.п.”. На думку Л. Карсавіна, для професійного історика немає більш нудної і рутинної справи, ніж займатися “дослідженням” подібних матеріальних предметів поза історичними зв’язками, без розвитку. Саме Л. Карсавін запропонував методологічний прийом дослідження історії повсякденності (хоч терміна такого він не вживав). На його думку, “матеріальне саме по собі, тобто у своїй відірваності не важливе. Воно завжди символічне і в такій якості необхідне для історика у всій своїй матеріальності”. Побут, матеріальні умови повсякденності “виражають, індивідуалізують і моральний стан суспільства, і його релігійні чи естетичні погляди, і його соціально-економічний лад”. З такої ж точки зору треба підходити і до історії метеріального побуту взагалі, писав Л. Карсавін, що відбив соціально-психологічний процес на перетворюваній ним матерії. І як висновок: “історія вивчає соціально-психічне. І в зосередженні на ньому їй дається єдина можливість пізнавати безперервний процес розвитку людства”.

Інакше кажучи, історія повсякденності – це, перш за все, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя. Запропонований Л. Карсавіним підхід спонукає істориків при дослідженні країни (народу) певного періоду показати спочатку, як жили люди (на рівні конкретних особистостей, а не всього загалу), що їх оточувало, як еволюціонувало повсякденне життя, а потім пояснити взаємозв'язок з економічним та політичним життям, щоб вийти на світоглядні висновки щодо гуманності (антигуманності) того чи іншого суспільства. Для людини у конкретному суспільстві – це найоб'єктивніший критерій гуманності держави.

Слід зазначити, що у вітчизняній історіографії була традиція описування минулого з позицій “історії повсякденності”. Так, В. Ключевський визначав змістом історичної науки “історичний процес, тобто хід, умови і успіхи людського співжиття або життя людей в його розвитку і результатах”. Він також переконливо доводив, що ідеї, думки, почуття людей є такими ж історичними фактами, як і всі інші.

Закликали до справді людинознавчої історії відомі українські історики й громадські діячі П. Куліш і М. Драгоманов. П. Куліш вбачав у повсякденній історії, народному щоденному житті глибокий моральний потенціал. Він писав: “Величний образ малоросійської простої людини, це глибоке моральне обличчя, яке веде своє походження від невідомого нам суспільства... Ми мало знаємо народ і дивимося на нього більше з точки зору господарської...”

Так само актуально і гуманістично звучать сьогодні слова М. Драгоманова: “Тут більше спорилися про те, чи малороси самостійний та окремий од великорусів народ, ніж працювали над тим, щоб дізнатися, як живе, думає, говорить народ, чого йому треба, як його і чому вчити, що про нього та для нього писати”.

Історія повсякденності є актуальною для сучасної історичної науки в Україні ще й з огляду на її світоглядне (гносеологічне) значення.

Аргументи для доведення цієї тези такі. Політична історія, якщо вона переважає в наукових працях, свідомо чи підсвідомо виховує у суспільстві етатистські настрої: держава (апарат управління) стає центром історії, всі події концентруються навколо неї, фактографія підпорядковується офіціозу (подіям, що zorganizовані державою) тощо. Поза увагою, природно, залишаються громадянське суспільство, окрема людина, її умови життя. Економічна історія насаджує інший пріоритет – господарське життя, і людина закономірно (з точки зору економічного детермінізму) перетворюється на продуктивну силу, а відносини, в які вона вступає, зображуються переважно як виробничі (власність, розподіл, споживання). Така збіднена схема.

Очевидно, що акцентування історичної науки, а особливо історичної освіти, на історії повсякденності зможе радикально змінити світоглядні орієнтири. Вчені, а також ті, що вивчають історію, будуть зосереджені на потребах людини, громадянського суспільства, а не держави й економіки. Це справді гуманістична позиція, що відповідає всій особистісно-розвивальній системі освіти, яка вибудовується сьогодні в Україні.

Слід також говорити про політичну, або практичну (праксеологічну) актуальність історії повсякденності. Стара історія – політизована чи заідеологізована, – нехтуючи повсякденними потребами людини, сприяла певним політичним силам, або ж формулювала тоталітарні настрої, або ж проповідувала

анархічне ставлення до держави, політичних сил. Повернення людини в центр історії дозволяє реалізувати сучасний і перспективний ціннісний пріоритет філософії політики, а саме: не людина для суспільства, а суспільство (і держава зокрема) для людини. Таким чином, історія повсякденності безпосередньо пов'язана із політичною антропологією, яка вчить, що людина відрізняється широким діапазоном своєї мотивації (не тільки економічний чи політичний інтерес, а й культурні, демографічні, професійні тощо). Слід пам'ятати і враховувати аксіому: люди завжди адресують свої потреби до суспільства і його інститутів, коли вони приписують йому відповідальність за те, що відбувається в їхньому власному житті, за рівень свого споживання.

Таким чином, використання в сучасній методології історії України такого актуального підходу, як історія повсякденності, допоможе швидше вивести науку зі стану методологічної кризи, перетворити історію на цікаву, справді людинознавчу дисципліну.

Джон Тош – досить відомий сучасний британський історик, книги якого останнім часом завдяки Центральноевропейському університету (Будапешт) та Інституту “Відкрите суспільство. Фонд сприяння” (Москва) стали відомими й на вітчизняному науково-історичному просторі, писав: “Суть і тематика соціальної історії чітко не окреслена. Лише в останні 30 років спеціалісти в цій галузі досягли деякого ступеня згоди стосовно предмета своїх досліджень... Під соціальною історією розумілась історія повсякденного життя – вдома, на робочому місці, у звичному оточенні. За словами Дж. Тревелльяна “соціальну історію можна визначити “від протилежного” – як історію народу за мінусом політики”.

У березні 1999 р. Д. Тош підготував уже третє видання книги “Прагнення до істини”, що увійшла в “Срібну серію” історичних бестселерів видавництва “Лонгман” (Лондон). Автор назвав її досить своєрідно “The Pursuit of History. Aims, Methods and new Directions in the Study of modern History” (англ. мовою), що в дослівному перекладі має означати “Переслідування (погоня) історії. Цілі, методи і нові напрями в сучасній історичній науці”. В російському ж перекладі видавці (“Весь мир”, Москва, 2000) назвали її як “Прагнення до істини”. В результаті дещо спотворено авторську ідею – погоня за історією, переслідування її, вдосконалення методики історичних досліджень з єдиною метою – краще, повніше і глибше осягнути історію, навчитися розуміти її, весь зміст і спектри сучасної історичної науки. Джон Тош дав блискучі відповіді на запитання: що таке історична свідомість і для чого потрібна історія? Що таке історичний факт і якими методами вивчають історію? Які методологічні напрями у вивченні історії існували і які можливі межі історичного знання? Ретельно проаналізовані найновіші (останніх 20 років) методологічні та теоретичні підходи в історичній науці. Але чіткої відповіді на запитання, що є предметом історії повсякденності, Джон Тош, не дивлячись на те, що він є знайомим спеціалістом у галузі соціальної історії, не сформулював. Очевидно, що сучасна історична наука ще не завершила процес інституалізації цього нового напрямку в методології історії, а тому межі предмета дослідження продовжують бути розмитими, немає чіткості щодо окреслення кола тих наук, які можуть мати міждисциплінарні зв'язки з історією повсякденності.

Своєрідними і повчальними є шляхи ідентифікації історії повсякденності як нового методологічного напрямку в історичній науці. Спочатку від політичної і економічної історії почала відокремлюватися так звана соціальна

історія, яка й тепер ще багатьма дослідниками ототожнюється з історією повсякденності. Якщо слідувати згаданому Д. Тошем Дж. Тревельяну і його формулі про соціальну історію як таку, з якої варто лише вилучити політику, то першими проблемами, які стали досліджуватися в межах історії повсякденності, були власне соціальні проблеми, такі як бідність, злидні, божевілля, хвороби. Історики зосереджували увагу не стільки на людях, що відчували на собі ці катаклізми, скільки на зв'язаних із ними проблемах для суспільства в цілому. Вони вивчали реформаторську діяльність окремих філантропів із створення благодійних організацій, шкіл, притулків і лікарень. Не випадково, що й найбільш відомі роботи істориків у цьому жанрі були, наприклад, двотомник А. Пінчбек і М. Хьюїтт “Діти в англійському суспільстві” (1973 р.), Ю. Кучинського “Історія повсякденності німецького народу: 1600–1945” (1980 р., у 5 томах).

Найвідоміша робота самого Дж. Тревельяна “Англійська соціальна історія” вийшла ще в 1944 р. і багатьом сучасникам здавалась “збіркою солянкою”, бо з історії Англії були вилучені політичні та економічні сюжети, в результаті книга перенасичена живописними деталями, але їй не вистачає тематичної єдності. Проте очевидним був основний лейтмотив твору: відчувалася ностальгія за доіндустріальною епохою, коли повсякденне життя не придушувало людину своїми масштабами і відповідало природному ритмові, не викликаючи відризи перед анемією і вадами міського буття, характерного для сучасності.

Серед тематичних жанрів соціальної історії виокремлювалась також історія “простих людей” або робітничого класу, що майже залишались за рамками політичної історії, а в економічній виступали лише в інертному і узагальненому вигляді – “робітнича сила” або “споживачі”. Праці з історії робітничого класу продовжують створюватися і тепер, але під новими назвами – “історія знизу” або “народна історія”. У Великобританії (Оксфорд) навіть утворилась так звана “Історична майстерня” – форум академічних і місцевих істориків, що були тісно зв'язані з профспілковим рухом і займались цією тематикою.

Соціальна або соціально-історична наука в 70-х роках ХХ ст. дуже швидко почала втрачати свої позиції. В роботах представників “соціально-історичної школи” історія подій відтіснялася на задній план, вони розраховані тільки на спеціалістів, їх розуміння часто передбачає попереднє знайомство з фактами. Увага істориків-соціологів зосереджена тільки на великих соціальних, економічних і технічних процесах; відмова від наративного (розповідного) способу викладу приводить до висловлювання коротких тез. Нарешті, що є не менш важливо, з історії майже зовсім зникає людина.

Ось чому в 30-х роках ХХ ст. в Англії, а в 80-х роках ХХ ст. і в Німеччині почала звучати критика “соціальної історичної науки”. Праці адептів соціально-історичної науки, що недавно уявлялись як нове слово, тепер піддавались гарячим атакам з боку молодих істориків, що дорікали “класиків” соціальної історії за снобізм, антидемократизм, цехову замкнутість. У Німеччині з вуст історика В. Ульріха в 1985 р. пролунав лозунг: “Від вивчення державної політики і аналізу глобальних суспільних структур і процесів повернімося до маленьких життєвих світів, до повсякденного життя звичайних людей”.

Так виникає напрям, що назвав себе “історією повсякденності” (німецькою – *Alltagsgeschichte*), або “історією знизу” (*Geschichte von unten*). Були, звичайно, не тільки академічні, а й соціально-політичні причини, що сприяли бурхливому розвитку історії повсякденності, наприклад, у Німеччині. Саме в цей час наступила зневіра в надіях на швидкі й корінні зміни в економіці та

суспільному житті, стали очевидними сумніви щодо безмежного процвітання “індустріального суспільства”. Виникли сумніви і в творчій силі глобальних рухів, починає зароджуватися антиглобалізм. Розробку стратегічних планів зміни суспільства витіснили пошуки “малих альтернатив”, нових ціннісних орієнтацій, нових можливостей і перспектив для кожної окремої людини. На цій основі й виникла “історія повсякденності”, що трактується інколи як новий, “альтернативний” культурний рух, подібний до екологічного чи, наприклад, жіночого й інколи називається “альтернативною історіографією”.

У середині 1980-х років у Німеччині, Англії, а після 1987 р. і в СРСР розпочався справжній “історичний бум”. Але в СРСР він носив принципово інший характер – ліквідація так званих білих плям в історії. В Європі ж видне місце в цьому історичному бумі зайняла історія повсякденності. Але навіть в умовах підвищеної уваги до неї ніхто з її adeptів чи критиків не спромігся дати цьому напряду короткого і вичерпного визначення. Чисельність робіт з історії повсякденності росте з року в рік, характер їх мінявся, а загальні риси їх ще по-справжньому не з’ясовані. Дехто з критиків і скептиків говорить, що “історія повсякденності – це поки що ні риба, ні м’ясо” (Н. Еліас), що “це тенденція, настрої, течія, в якій немає ніякої єдності” (Ю. Кокка). Намагаючись все-таки дати визначення “історії повсякденності”, він (Ю. Кокка) виділяє деякі її специфічні риси. Самі прихильники цієї течії, зазначає Ю. Кокка, підкреслюють, що головний предмет їхньої уваги не ключові історичні події або великі ідеї, а повсякденне життя простих людей, зміни в їхньому житті і зміни в них самих разом із часом і всередині часових рамок. Мова йде про “маленьких людей”, безіменних учасників історичного дійства, що не завжди творять історію, але відчувають на собі руйнівну силу її колеса.

В інтересі до повсякденного життя простих людей, як справді відзначають критики, немає нічого особливого, нового. “Соціальні історики” також поділяють цей інтерес. Але “повсякденні історики” вивчають “маленьку людину” як антипода сильним світу цього, демонструють протест проти несправедливості, проти панування бюрократії в сучасному суспільстві, проти втрати простої людяності, уваги один до одного.

Для правильного розуміння і визначення предмета “історії повсякденності” важливо акцентувати увагу на двох її особливостях. Саме вони є новим внеском у історичну науку. По-перше, це її великий інтерес до “суб’єктивної сторони історії”. Її прихильники намагаються зрозуміти і проаналізувати мінливі відчуття, переживання, поведінку людей, вплив на них суспільних структур і процесів, їхнє розуміння цих структур і процесів. Цей специфічний підхід зближує історію повсякденності з історією культури і з соціальною психологією. По-друге, це ставлення до об’єктів дослідження як до співавторів, реалізація перших підходів до так званої комунікативної історії, до діалогу дослідника і досліджуваного не тільки в сенсі прямого діалогу з людиною, що дає інтерв’ю, а й діалогу з документами.

У визначенні предмета історії повсякденності слід також враховувати те, що зміна перспективи – від політичної історії до історії соціальної, від глобальної – до історії повсякденного життя, від сильних світу цього – до рядових учасників історичного процесу – викликала потребу в розширенні кола джерел. Представники соціальних низів майже не залишили документів. Архівні матеріали – це матеріали про них, але не їхні за походженням. Через те,

крім предметів матеріальної культури – одягу, домашніх речей, знарядь праці, фотографій, що залучаються для дослідження, історики повсякденності головним джерелом вважають інтерв'ю, записи усних розповідей. Для історика повсякденності є характерним прагнення досягнути предмети із середини. Абстрактні питання, які звичайно дослідник звертає до минулого, не можуть, на їхню думку, стати ключем до вирішення завдання, як не можуть допомогти й абстрактні поняття і теорії. Принциповий дуалізм дослідника і об'єкта дослідження повинен бути знятий з допомогою проникнення в предмет. Життя минулого розкриється тільки через досягнення характерних для цього життя світу ідей.

Подібні принципи установки істориків повсякденності пояснюють їхню прихильність до вивчення невеликих спільностей: сім'ї, церковного приходу, школи, села. Помітно підвищився інтерес до історії провінційного міста, міського кварталу, вулиці, будинку, пивної як місця громадських зібрань і звичного вечірнього проведення часу, їдальні та ін.

Інтерес до історії повсякденності зростає в усій Європі, є перші роботи цього напрямку в Росії, українські історики також проявляють зацікавленість новою методологією. Цей напрям вносить нові імпульси в історичну науку, спонукає звернутися до нових тем і проблем. Нова тематика досліджень досить часто піддається критиці, в першу чергу від представників “соціально-історичної науки”, з якої, по суті, виокремлена історія повсякденності. Є небезпека, на думку критиків, що історія повсякденності досить часто занурює читача в море дрібниць, виникає небезпека звуження історії до картин із побуту “маленьких людей”. Неможливо, пише, наприклад, Ю. Кокка, зводити історію до скрупульозного описання деталей, до сентиментальних розповідей про життя людей “із маси”, не варто писати книги заради створення безладної мозаїки, головоломки історичних мініатюр.

Із поширенням ідей історії повсякденності на ґрунт вітчизняної історії відбувається конкретизація її предмета. Спостерігаємо унікальне, але цілком зрозуміле і пояснюване явище – зарубіжні дослідники, які володіють методологією історії повсякденності, творять цілі серії книг про, наприклад, радянську повсякденність. У 2001 р. в Москві у серії “Радянська історія в зарубіжній історіографії” вийшли дві монографії Шейли Фіцпатрік – “Повсякденний сталінізм. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки: місто” і “Сталінські селяни. Соціальна історія Радянської Росії в 30-і роки: село”. Автор аналізує основні групи підходів до визначення предмета історії повсякденності, відзначає наявність великої кількості теорій стосовно того, як треба писати історію повсякденності.

На її думку, мають рацію ті історики, які вважають предметом історії повсякденності “сферу приватного життя”, питання сім'ї, домашнього побуту, виховання дітей, дозвілля, дружніх зв'язків і кола спілкування. Не помиляються й ті, хто вважає, що до кола проблем повсякденної історії має відноситися “життя трудове”, “моделі поведінки і відносин, які виникають на робочому місці”. Сама ж Ш. Фіцпатрік більше схильна до розуміння історії повсякденності як “обіходної практики – тобто форм поведінки і стратегії виживання та просування, якими користуються люди в специфічних соціально-політичних умовах”. Крім цього, вона зауважує, що можна визначити “повсякденність як щоденну взаємодію, що в тій чи іншій мірі включає й участь держави”. Для тоталітаризму така участь характерна у формі “брутального вторгнення держави” у повсякденність. Шейла Фіцпатрік окреслила “коло тем”, які, на її думку,

мають бути в предметі досліджень історії повсякденності:

- торгівля;
- подорожі;
- свята;
- анекдоти;
- пошук квартири;
- отримання освіти, роботи;
- просування по службі;
- налагоджування зв'язків і придбання покровителів;
- заключення шлюбу і виховання дітей;
- скарги і доноси;
- голосування і спроби уникнути впливу ворогів”.

Звичайно, що це “коло тем” не вичерпує всього предмета історії повсякденності, обидві монографії Ш. Фіцпатрік показують значно ширше розуміння нею цього нового напрямку в історичній науці.

Для повноти розуміння суті історії повсякденності, на нашу думку, слід акцентувати увагу на об'єкті і предметі її дослідження. Об'єктом пізнання, очевидно, є сама людина у її взаєминах з оточуючим світом природи і соціуму. Оскільки різні сторони соціального буття досліджуються також іншими соціальними і гуманітарними науками, історія використовує їх доробок і методи, а тому виступає інтегральною, комплексною наукою, яка охоплює усю сукупність суспільних взаємин людей – політичних, громадських, економічних, етнічних, сімейних, правових, культурних тощо.

Охопити у конкретному вивченні цю багатомірність соціального буття є практично неможливо. Тому в історичному пізнанні доводиться обмежуватися тими стосунками і явищами, які безпосередньо включені в дослідження. Вони й складають предмет дослідження. Ось чому позаекономічну і позаполітичну історію можна вважати історією повсякденності. Але постійні зв'язки повсякденного життя з іншими сферами унеможливають окреслити чіткі межі предмета дослідження. Очевидно, що, зважаючи на суб'єктивізм творчості історика, мабуть і не варто прагнути до певних рамок у галузі дослідження повсякденності.

Історія повсякденності виросла із протесту. Це протест проти “професорської” історії, проти глобальних теорій, проти розгляду історії в абстрактних категоріях – тільки як розвиток економічних і соціальних процесів. У нашій вітчизняній історіографії – це, насамперед, протест проти непомірної політизації всього суспільного життя, ідеологізації і партизації історичної науки.

Коло проблем, які становлять зміст історії повсякденності, стане зрозумілим на матеріалі історії України XX століття, де перетнулися кілька епох, народів, країн, що наклало свій відбиток на життя кожної людини.

Подаючи історіографічний огляд робіт, що розкривають історію повсякденності України в XX ст., не можна не розпочати його з аналізу цілої низки публікацій, які створені групою американських учених-істориків з Чиказького університету, де вже давно працює семінар з російських досліджень. Є досить солідна група дослідників, що підготували дисертації, монографії, статті з різних проблем історії СРСР 30-х років XX століття: Г. Алексопулос, Дж. Бун, М. Девід, Дж. Харріс, Дж. Хесслер, М. Пейн, К. Томофф. Керівником цього семінару тривалий час є Ш. Фіцпатрік, дві роботи якої нещодавно з'явилися в російському перекладі. Обидві вони створені, можна сказати, за канонами

класичних праць із жанру історії повсякденності. Тому важливо, що саме той автор – Шейла Фіцпатрік – у вступі до вказаної книги пояснила і свій замисел, і провідну ідею наукових робіт, що можуть бути взагалі створені в галузі історії повсякденності радянської країни періоду сталінізму – це розповідь про нормальне життя людей у надзвичайних умовах. Закономірним є також той факт, що аналіз історіографії історії повсякденності треба розпочинати саме із здобутків зарубіжної історичної науки, бо вона була вільною від впливів моноідеологій і одержавлення, а тому мала можливість завжди удосконалюватися у методологічному плані і оперативно реагувати на нові течії у світовій історіографії.

Історіографія історії повсякденності відноситься в науці до так званої проблемної історіографії, бо ставить за мету всебічно дослідити саме щоденне, звичне життя народу. Ш. Фіцпатрік, наприклад, так пояснила проблематику однієї із своїх монографій: “Ця книга присвячена життю радянських міст в епоху розквіту сталінізму. В ній розповідається про переповнені комуналки, про покинутих жінок і чоловіків, що ухиляються від аліментів, про нестачу продуктів і одягу, про безкінечні черги. Про те, як страждав народ через такі умови життя і як реагував на це уряд. Про тенета бюрократичної тяганини, що часто перетворювали повсякденне життя в кошмар, про способи, з допомогою яких рядові громадяни намагались їх уникнути, в першу чергу про покровительство вищого начальства і поширену повсюдно систему особистих зв’язків, відомою під назвою “блат”...”

Але значення робіт, створених зарубіжними вченими з історії повсякденності радянських людей, має більший сенс не для конкретно-історичних досліджень, а для формування сучасної методології історичної науки, бо являють собою зразок застосування нових методик з історії.

На нашу думку, історіографію історії повсякденності варто згрупувати таким чином:

- по-перше, роботи зарубіжних вчених (як методологічні, так і конкретно-історичні) з історії повсякденності;
- по-друге, історичні праці, що створені сучасними російськими вченими, бо вони за підтримки, як правило, різноманітних зарубіжних фондів, видали справді кілька новаторських робіт у цій галузі, чим ведуть перед серед істориків з країн СНД;
- по-третє, роботи українських істориків, які в останні роки тільки починають підходити до практичної реалізації ідеї історії повсякденності на матеріалі української історії ХХ століття.

Серед робіт першої групи традиційно виділяють історичні праці французької школи “Анналів”. Ще в 1949 році Фернан Бродель в Парижі видав книгу “Середземномор’є і середземноморський світ в епоху Філіппа II”. Інший французький історик Люсьєн Февр відразу дуже схвально зустрів цю книгу, назвавши її такою, що звеличує людину. Він писав: “Читайте, перечитуйте, обдумуйте цю прекрасну книгу. Зробіть її своїм постійним супутником... Це не тільки книга, яка вчить... Ця книга є маніфестом. Симптомом. І я не вагаюсь це сказати – датою. Ця книга – чудо ерудиції... В цій книзі втілено те, чого протягом 20 років добивались всі ми... в нашому прагненні створити історію більш живу, більш продуману, більш дієву, більше пристосовану до потреб нашої епохи”. Книга Ф. Броделя складається із трьох розділів – “Вплив середовища”, “Колективні долі і загальний рух”, “Події, політика, люди”. Ідеї

повсякденної історії більш послідовно були реалізовані Ф. Броделем в наступній його книзі (1963 р.) – “Матеріальна цивілізація і капіталізм”. Суть своєї книги він пояснив так: “Людина лицем до свого повсякденного життя”. Книга ця теж відрізняється незвичним замислом, оригінальністю побудови і викладу. Розпочинається вона з демографічного нарису. Далі йде розділ про “хліб насущний”, про його різновиди – хліб, рис, кукурудзу. Наступний розділ присвячений всім іншим видам продуктів – м’ясу, жирам, рибі, овочам, цукру, пряностям, солям і всім видам напоїв. Житлу й одягу присвячений четвертий розділ, причому Ф. Бродель не залишає без уваги і, причому на всіх континентах, у всій різноманітності поли, стіни, стелі, двері, вікна, печі. В п’ятому і шостому розділах Ф. Бродель вивчає джерела енергії і двигуни: тваринна сила, вітрило, дерево, вугілля, залізо, найважливіші технічні пристосування. У всіх деталях розглядається історія шляхів сполучення. Останні розділи присвячені грошовому обігу, містам (у т. ч. Пекіну, Санкт-Петербургу, Парижу, Лондону). Ф. Бродель реалізує досить своєрідну історіософську концепцію – він відокремлює матеріальну цивілізацію від економічного життя і від капіталізму. Матеріальна цивілізація, за його словами, це “нижній поверх”, рутина – все те, що переходить у спадок, “елементарне життя”, що з великими зусиллями піддається змінам. Під економічним життям Ф. Бродель розуміє “вищий поверх”, більш привілейований, що стоїть над повсякденним життям. І, нарешті, над ним здійсмається “третій поверх” – капіталізм. Так, на його думку, в трьох планах повинно вестися дослідження: “Матеріальне, повсякденне життя, чисто рослинне, малозначне; економічне життя більш розчленоване, продумане, що являє собою правило майже природної необхідності; і нарешті, функціонування капіталізму, який наступає на всі форми і економічного, і матеріального життя”.

В 1979 році Ф. Бродель завершив свою багаторічну роботу і видав величезну працю “Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм: XV–XVIII ст.” у трьох томах – майже 1750 сторінок. Вона вражає ерудицією автора. В роботі подається понад 5700 посилань на архівні джерела і літературу. Критики, високо оцінивши цю працю Ф. Броделя, визначили, що “методологічно Бродель – прихильник широких узагальнень, “глобальної історії”, але як дослідник, як історик він, на велике щастя, “шукач перлин”, допитливий мислитель за конкретними, дрібними деталями, і в цьому черпає величезне задоволення”. (Дж. Гекстер, англійський історик.)

Досить інтенсивно розвивається історія повсякденності в сучасній німецькій історіографії. В 1983 р. в Бонні вийшла книжка професора Л. Нітхамера “Дослідження фашизму в Рурі”, що була побудована на основі дослідження соціальної культури в Рурській області, де вчені взяли інтерв’ю у престарілих людей – робітників, службовців, домогосподарок – про їхнє життя в 30–50-х роках XX ст. Істориків цікавило повсякденне життя трудящих, відношення в сім’ї, взаємини між поколіннями, сприйняття подій, що відбувалися у світі (ставлення до фашизму, до війни, до таборів смерті, до полонених, до робітників інших національностей, що були завезені в роки війни). Цікаво, що більшість людей, опитаних групою Л. Нітхамера, оцінювали 30-ті роки порівняно з 20-ми як роки “нормального життя”, тобто стабільного побуту, постійної роботи, впевненості у завтрашньому дні. Потім в їхній свідомості розрив – війна 1939–1945 рр. 50-ті роки оцінюються як повернення до “нормального

життя”. В якості моменту, що знаменує його повернення, більшість відзначили не 1945-й рік, а 1948-й – проведення грошової реформи і зв’язана з нею поступова стабілізація побуту.

Проблемам повсякденного життя, але вже періоду ХІХ ст., присвячені статті, що увійшли у збірку за редакцією німецького історика В. Конце (“Існування робітників в ХІХ столітті: життєві стандарти і влаштування життя німецьких робітників і ремісників”, Штуттгарт, 1981 р.). Автори 19 доповідей розповідають, як жили німецькі робітники, що вони їли і пили, якими були їхнє житло і одяг, які були відносини в сім’ях, як вони хворіли і помирали. Досліджуються заробітки робітників, розміри їх заощаджень. Порівнюються періоди відносного благополуччя і кризові ситуації в житті робітників, зміни самосвідомості робітників в ці періоди, їх поділ на тих, хто пристосовується, і тих, хто готовий йти на конфлікт.

У німецькій історіографії величезну частину історії повсякденності складають дослідження “повсякденності жінок”. Ця тематика є перспективною, на думку німецьких істориків, тому що найбільш цікавий матеріал про повсякденне життя в минулому дає досліднику саме опитування жінок. Вони традиційно забезпечують стабільність домашнього життя, що становить значну частину повсякденної дійсності. В Німеччині виходить величезна кількість робіт, що присвячені жіночому питанню, жіночій праці, ролі жінок у громадському житті в різні історичні епохи. В Німеччині створений центр дослідження жіночого питання. В рамках однієї з його програм “Становище жінок у світі праці і в сім’ї в Німеччині в 1945–1949 рр.” були підготовлені і вийшли у світ в 1984–1986 рр. два томи документів, що характеризують життя жінки в післявоєнній Німеччині. З’ясовується, що в ті роки якраз жінки своєю працею забезпечували більш-менш стабільне повсякденне життя, не кажучи вже про те, що переважно жінки розбирали завали, привели в порядок вулиці міста. Але те, що жінки самовіддано і без докорів робили все, що від них вимагалось, знову відтіснило їх до старої тріади – “Kinder, Kuche, Kirche” (діти, кухня, церква), і це відбулось, як тільки оживилось виробництво і стала відчуватися потреба в чоловічій робочій силі.

Цікавий і повчальний досвід європейських істориків, що займаються історією повсякденності, для нашої вітчизняної історіографії. Вивчення історії повсякденності активізує широкі кола людей, що цікавляться історією і не вміють її вивчати. Вона пробуджує бажання розповісти про минуле і народжує свідомість, що історія твориться нами самими, а це вже крок не тільки до історичної, а й до демократичної свідомості.

Саме такими подібними ідеями пронизані історичні роботи, що останнім часом стали з’являтися на ринку СНД і України. Реалізується спеціальна програма “Історія” в рамках загальної програми TEMPUS (TACIS). У 1997 р. московський “Гуманітарний видавничий центр ВЛАДОС” переклав книгу австрійського історика Райнхарда Зідера “Соціальна історія сім’ї в Західній і Центральній Європі (кінець ХVІІІ–ХХ ст.)”. Ряд українських видавництв здійснюють переклади відомих в Європі авторів, які творять історію на сучасних методологічних засадах і спонукають зануритися в проблеми історії повсякденності. В 2000 р. у київському видавництві “Мегатайн” вийшла друком книга Мартіна Маля “Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991”, а в 2001 р. Видавничий дім “Альтернативи” випустив книгу Еріка Гобсбаума “Вік екстремізму: Коротка історія ХХ віку. 1914–1991”. В обох цих проектах,

які є багатоплановими, реалізується ідея, висловлена Ш. Фіцпатрік, щодо зображення життя радянських людей у “надзвичайних умовах”.

Одним із сучасних напрямів історіографії історії повсякденності є повернення до традицій історичної науки минулого, коли вчені, вільні від ідеологічного диктату, могли творити справжню історію – про життя людей, їх культуру і побут. 2001 р. у Москві перевидано книгу чеського історика Любора Нідерле, яку спеціалісти називають “класикою жанру” – “Слов’янські стародавності”. У великому розділі, який називається “Життя стародавніх слов’ян”, проаналізовано фізичний тип слов’ян, шлюб і звичаї, зв’язані з ним, догляд за тілом, їжа, хвороби і смерть, одяг і прикраси, житло і господарські будівлі, господарство і поселення, торгівля. Подано розділи про релігію, віру і культ слов’ян, про їхній характер і культуру. Про вихід цієї книги схвально відгукнулась українська преса (“Київські відомості”, 5 січня 2002 р.), але в досить своєрідній манері, характерній для Олеса Бузини, що побачив у книзі Л. Нідерле лише один бік життя давніх слов’ян – “Секс-революцію придумали слов’яни” (такий заголовок статті).

Під впливом методологічного оновлення історичної науки швидко прогресують сучасні російські історики. Для них історія повсякденності теж стає предметом наукових зацікавлень.

У 1993 р. Російський державний гуманітарний університет реалізував солідний проект під назвою “Росія ХХ ст.” за загальною редакцією академіка Ю. Афанасьєва. Четверта книга цього видання називається “Радянське суспільство: виникнення, розвиток, історичний фінал”. Значні частини цієї книги присвячені історії повсякденності – “Соціальні аспекти громадянської війни в Росії” (автор – американський професор М. Левін), “Ціна “великого стрибка”. Криза постачання і споживання в роки першої п’ятирічки” (О. Осокіна), “Повсякденність 1920–1930-х років: “боротьба з пережитками минулого” (Н. Лебіна). Вона ж, Наталія Лебіна, в 1999 р. видала окрему книгу “Повсякденне життя радянського міста: 1920–1930 роки”.

1999 р. у московському видавництві “Російська політична енциклопедія” вийшла монографія Олени Зубкової “Післявоєнне радянське суспільство: політика і повсякденність. 1945–1953”. Другий розділ книги має характерну назву “Стратегія виживання”, де розкрито особливості післявоєнної повсякденності, способи виживання людей під час голоду 1946–47 рр., вплив на щоденне життя післявоєнної злочинності та ін.

Цікаву збірку документів в 1995 р. у видавництві “Мосгорархив” видала Тетяна Славко – “Куркульське заслання на Уралі 1930–1936 рр.”, де підібрані документи, в тім числі особистого походження, які розкривають повсякденне життя людей у екстремальних умовах.

1999 р. у Росії з участю Ради Європи і асоціації викладачів історії “Єврокліо” почав реалізовуватися проект під назвою “Уроки Клію”. Суть проекту – поширення в Росії нових методів викладання історії, що реалізується через підготовку і видання зовсім нових концептуально і за змістом навчальних посібників. Вийшли три перших навчальних посібники: Бойцов М., Хромова І. Післявоєнне десятиріччя: 1945–1955; Кушнерьова Ю., Чернікова Т. Ілюзії і розчарування: Світ і СРСР в 60-і роки; Сапліна Є., Сорокін В., Уколова І. Важкі шляхи до демократії: 1985–1991. Читачів, що виховані в радянську епоху і мають стійкі стереотипи щодо політичної і економічної історії, будуть

шокувати тексти, документи, фото, які розповідають про “моменти” повсякденної історії: про методи контрацепції 1960-х років, денний раціон харчування американських і радянських людей, умови побуту: від посуду, домашніх приладів до планування житла і архітектури типу “хрущовок” та ін.

Перші кроки в освоєнні методології історії повсякденності роблять українські історики. Використовується спадщина відомих українських істориків, що свого часу переслідувалися режимом і не могли повністю реалізувати свій потенціал. Так, наприклад, О. Апанович кілька разів свого часу зверталась до вказаної проблематики. У неї є кілька статей цього напрямку: “Козацьке панство походжає”. Одяг – самобутнє явище національної культури” (1993 р.), “Одяг козацький” (1998 р.).

2001 р. у 16 випуску серії “Історія України: Маловідомі імена, події, факти” з’явилися статті “Житлово-побутові умови на індустріальних будовах України (30-ті рр. XX ст.) (автор – П. Кравченко, Вінниця) та “Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами)” (В. Мороко, Запоріжжя). Деякі проблеми становища жінок досліджуються в статті Н. Шевченко “Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні”, публікації О. Боряк “Стан народного акушерства в XIX ст.” (Український історичний журнал, 2001 р. № 1,2).

Широку панораму повсякденного життя українського селянства в брежнєвську епоху досліджує в монографії “Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. XX ст.)” дніпропетровський історик Г. Кривчик.

Деякі проблеми повсякденності українців знайшли історіософське узагальнення в книзі В. Кременя і В. Ткаченка “Україна: шлях до себе: Проблеми суспільної трансформації”.

Спонукальним мотивом до активізації досліджень українських істориків у галузі історії повсякденності стануть, на нашу думку, українсько-німецькі семінари з проблем соціальної історії (Київський національний університет ім. Тараса Шевченка), діяльність асоціації вчителів історії України “Нова доба” і видавництва “Гене́за” по створенню інноваційних посібників з історії України першої половини XX ст та вихід нового наукового журналу “Соціум”.

Відома сучасна російська дослідниця історіографії Західної Європи С.В. Оболенська, аналізуючи тенденції історії повсякденності в Німеччині, підкреслила корінну перевагу джерельної бази подібних досліджень, а саме – переважання у її структурі усних джерел: інтерв’ю, спогадів, усної традиції та ін. Ось чому досить часто дехто з істориків ототожнює поняття “історія повсякденності” і “усна історія”.

Для поглиблення розуміння багатьох важливих методологічних проблем історії повсякденності треба охарактеризувати специфіку джерельної бази цього напрямку історичної науки. Значний інтерес для тих, хто цікавиться історією повсякденності, має питання: чому її називають “історією з перших рук”?

Історія повсякденності є досить багатопланою, предмет її не варто регламентувати чи обмежувати, отже вона потребує такого ж розмаїття джерел. Але щоб подібні праці не були “збірною солянкою” чи набором фактографії, важливо дотримуватися класичних принципів об’єктивності, комплексності та історизму в опрацюванні джерел з історії повсякденності, що дасть можливість досягти максимальної достовірності наукових результатів та вірогідності і обґрунтованості висновків.

Враховуючи сучасні методологічні підходи, здобуваючи інформацію з

джерел, важливо пам'ятати про дві суттєві обставини:

1) джерело не є об'єктивним відображенням події чи явища, воно дає лише ту інформацію, яку в ньому шукає історик, відповідає лише на ті питання, які історик ставить перед собою. І отримані відповіді повністю залежать від поставлених питань;

2) джерело не є об'єктивним відображенням історії ще й тому, що воно передає подію через світосприйняття автора, що його створив. Те чи інше розуміння картини світу, що існує в свідомості творця джерела, так чи інакше діє на ті дані, які воно фіксує.

Для історії повсякденності, що обирає головним предметом дослідження не факти і події як такі, а процес “олюднення побуту”, психологізм щоденного життя, більший сенс має зрозуміти не історичні явища, події, факти як самодостатні, а їх відображення в свідомості людей. Очевидно, що такий підхід дещо відрізняє методику використання історичних джерел від класичних, колись загальноприйнятих. Крім цього, треба зважати, що основний корпус джерел теми “Україна ХХ століття: історія повсякденності” складають радянські історичні джерела 1920–1950-х рр., тобто періоду сталінізму, що наклав найсильніший відбиток і на документи, і на літературу, і на усні джерела. Інколи документи спеціально робили непридатними для розкриття історичної правди, приписами, замовчуванням або відвертою фальсифікацією викривляючи істинний стан справ. Думки, почуття, настрої людей епохи 1920–1950-х рр., та й 1960–1980-х рр. являли собою протиприродний компроміс між офіційними установками і тим, про що насправді думала, розмірковувала людина, про що говорила з близькими людьми або записувала в потаємні щоденники. Ось чому виникло роздвоєння думок як наслідок тотального контролю за поведінкою і думками, мисленням людей, одночасно як стереотип і захисна маска, яка рятувала людей, їхню психіку.

Джон Тош у книзі “Прагнення до істини: як оволодіти майстерністю історика” писав: “Усна історія – унікальний інструмент для проникнення в процес. Вона відображує живий зв'язок між минулим і теперішнім, між індивідуальними спогадами і народною традицією, між “історією” і “міфом”. Одним словом, усна історія – це сировина для соціальної пам'яті”.

У декого з професійних істориків, особливо з когорти вихованих на стереотипах комуністичної ідеології, є стійке упереджене ставлення до усних джерел. Вони віддають перевагу офіційним джерелам: урядовим і партійним документам, державним архівам (де зосереджені, зрозуміло, відретушовані матеріали) і т.п. Але істина полягає в тому, що навіть класичні праці – Геродота і Фукідіда – залежали від усних свідчень. Лише в ХІХ ст. з виникненням історичної науки в її сучасному вигляді було повністю припинено використання усних джерел. Зусилля нових професіоналів, вихованих школою Леопольда фон Ранке, були спрямовані на вивчення письмових документів, на яких шліфувалась їхня техніка, а їх робота проходила в основному у бібліотеках і архівах.

Тим часом інтерв'ю стали важливим дослідницьким інструментом суспільних наук. В антропології, яка досягла зрілості в 1920–1930-х рр., дослідник, як правило, відіграє роль учасника-спостерігача. Методи інтерв'ю, опитування, що розроблені соціальною антропологією і соціологією, виявились корисними для істориків, хоч їм знадобився свій особливий підхід до зібраного матеріалу. Те, що методи усної історії знайшли хоч якесь застосування у

професійних істориків, зв'язане перш за все з неповнотою нетрадиційних письмових джерел з цілого ряду тем, які складають предмет історії повсякденності.

В Україні й до 1991 р. і після неодноразово публікувались праці з історії побуту робітників чи селян (у роки перших п'ятирічок, під час післявоєнної відбудови). Але читати такі праці важко: вони перенасичені статистикою (офіційною), процентами, діаграмами, а жива людина випадала з таких досліджень. Причина в тому, що інформація черпалась із “других рук”, вона спотворювалась “експертними оцінками”. Усна ж історія – спогади, інтерв'ю, розповіді – дозволяє поряд з ретельно підібраними письмовими джерелами почути голос простого народу.

Домашній побут – лише один із багатьох аспектів минулого, де усна історія дозволяє скорегувати спотворення, що містяться в письмових джерелах.

В основі усної історії лежать два досить привабливі постулати. По-перше, особисті спогади розглядаються як ефективний інструмент відтворення минулого, як безпосередні враження про життя людей в їхньому справжньому вигляді. По-друге, прості люди отримують не тільки місце в історії, але й роль у “виробництві” історичного знання, а це вже має серйозне політичне спрямування. Усна історія розглядається в якості демократичної альтернативи, що кидає виклик монополії академічної еліти. Треба відмітити, що хвиля піднесення усної історії в Європі пов'язана з атмосферою 1968 р., коли нонконформістський підхід до традиційних укладів у політиці й науці брав верх у настроях молоді. Нове покоління вчених-істориків прагнуло вирватися з обіймів офіціозу в науці, вони хотіли створити справді “іншу історію”, близьку до антропології, яка називалася “історія народів без історії”, історія безграмотних. Ряд дослідників в Італії, наприклад, намагалися дослідити історії провінцій, вивчити тим самим глибинні пласти народної історії, виходячи з того положення, що тільки дякуючи усним свідченням можна створити реальну “народну правду”. У 1975 р. на XIV Міжнародному конгресі істориків у Сан-Франциско був проведений “круглий стіл” на тему “Усна історія як нова методологія історичних досліджень”. А через рік, у 1976 р., у Болоньї вже було проведено I Міжнародну конференцію послідовників усної історії, яка розглянула важливу методологічну і прикладну проблему: “Антропологія і історія: усні джерела”.

У 1980-і рр. усна історія стає ефективним педагогічним засобом у Франції. Усні анкети використовувались, щоб прищепити інтерес учнів до історії. Отримані дітьми від їхніх бабусь і дідусів повідомлення були дивовижними документами, свідченнями, які дозволяли по-новому поглянути на події Другої світової війни та еміграції.

Природно, що до 1991 р. цей методологічний підхід (усна історія як джерельна база історії повсякденності) в Україні не знаходив підтримки і розповсюдження. Усна історія функціонувала як альтернативна офіційній народній науці і пропаганді й побутувала у формі народної традиції, чуток, анекдотів, фольклору, самвидаву та ін. Спрацьовував закон: “усна історія” – це історія народів без історії, тобто бездержавних народів.

У 1993 р. в Україні був утворений Центр досліджень усної історії та культури (м. Київ), який очолив Вільям Нолл. Не тільки іноземець організовував цю роботу, а й фінансування польових досліджень та видання їх результатів теж було здійснене зарубіжними інституціями. Багато істориків в Україні продовжують вважати усну історію не вартим уваги історичним джерелом,

думають, що свідки є упередженими. Згаданий же Центр, провівши в Україні у 1993–1995 рр. польові дослідження, переконливо показав переваги нової для нас методології і зібраної на основі неї джерельної бази. Предметом опитувань стала історія сумнозвісних 1920–1930-х рр. – життя селян у період примусової колективізації. Дослідження Вільяма Нолла являло собою збирання усних історій (розповідей), записаних від найстаріших селян. Питальник, складений учасниками проекту, та його структура дозволяли використати відповіді, щоб показати весь спектр трансформації у житті селян: і зміни, що їх можна вимірювати матеріально (втрата худоби, житла, життя), і ті, що становлять важкодосліджувану сторону повсякденності – психологізацію побуту.

Різновидом усних джерел для відтворення картин історії повсякденності можуть бути літературні твори (написи, есе, подорожні замітки та ін.), що створені письменниками на основі безпосереднього спілкування з учасниками подій. Так, наприклад, у 1931 р. Федір Гладков опублікував у Москві написи “Листи про Дніпробуд”, які подають зовсім інші уявлення про “романтику” будов перших п’ятирічок. Він писав: “...на фронтоні стіни, що відокремлювала величезну залу їдальні від кухні, рельєфно проглядається лозунг: “Громадське харчування – шлях до нового побуту”. Лозунг багатобічній і відповідальний... Фабрика-кухня існує уже два роки, і її історія – це історія скандалів і всяких негараздів. Із чисельних бесід з робітниками на різних ділянках робіт і в гуртожитках я виніс одне враження – робітнича маса схвилювана і люто ненавидить свою фабрику харчування, нібито там засіли найзліші вороги...

Липень місяць 1930 року. Величезна зала фабрики-кухні. Маса світла і непрохідний натовп людей. Духота, дурний запах кухні і грязюки. На численних столах – суцільний навоз із об’їдків, грязних тарілок. Весело рояться вихори мух... Харчі розвозяться в термосах на далекі відстані. Поки вони дійдуть до місця в термосах, вони перетворюються в свинячу бовтаницю”.

Інколи, дуже рідко, правдиве слово від народу могло прозвучати на нараді, активі, зборах. Це протоколювалось, але далі ставало документом з грифом “Секретно”. Так, наприклад, на Запорізькій обласній партконференції 26 грудня 1980 р. було зафіксовано виступ токаря Токмацького дизелебудівного заводу В. Чорногор (члена партії!): “Часто доводиться зіштовхуватися з фактами ненормального постачання товарами масового побуту. Чим можна пояснити, що в магазинах відсутні зубні щітки, пральні порошки, зубна паста, мило й інші предмети повсякденного використання... Товариші з обласного управління торгівлі! Дозвольте вам поставити запитання: “Можливо винайдемо новий спосіб прання без порошку або мила? Так тоді не тримайте його в таємниці, підкажіть, як це робиться”.

Історикам доводиться дуже ретельно працювати, відтворюючи картину повсякденності як з традиційними джерелами (письмові, етнографічні, фотодокументами та ін.), так і з нетрадиційними. Дуже важко зануритись у внутрішній світ людей, зважаючи на явище когнітивного дисонансу, що характерне для людей епохи тоталітаризму. Необхідно залучати методи психоаналізу (психоісторії), щоб зрозуміти мотиви поведінки людей. Судити про справжнє ставлення українців до повсякденного життя у той час можна лише через побічні джерела. Нетрадиційними джерелами є чутки, численні анекдоти, частівки, пісні, травесті відомих пісень та ін., що теж зафіксовані і видані

(Дожиласть Україна... Народна творчість часів голодомору і колективізації на Україні. Збір. і проком. І. Бугаєвич. – К., 1993; Борєв Ю. Короткий курс історії ХХ століття в анекдотах, частівках, байках, мемуарах і т.д. – М., 1995). Значну цінність мають листи рядових українців до газет, керівників держави і партії, де вони відверто говорили про справжнє життя, а не ілюзорне, пропаговане владою. Так, наприклад, робітник із с. Ново-Миколаївського Лисогорського району Первомайської округи УСРР писав Г.І. Петровському: “Ти в Харкові [столиці] зайняв хорошу квартиру з м’якою обстановкою і представляєш із себе владу народів і за що отримуєш необмежене жалування, а я із своєю сім’єю живу в старій глиняній халупі, в барахлі ходимо і в ньому ж і спимо, що заробимо, то все на владу Рад віддамо, а сам залишаючись радий, як кажуть, шматові хліба насущного, а господарство все підіймається на мінус з кожним роком...”

Невичерпним джерелом української народної історичної самосвідомості (пам’яті) є, звичайно, наш самобутній фольклор з його багатством видів і жанрів. Досить часто саме фольклор фіксував справжнє ставлення українців до повсякденних проблем і спроб влади їх розв’язати. “На папері голо, а пам’ять народна зафіксувала все, що чи то боляче, чи радісно перейшло через неї”, – писала професор К.П. Фролова про відомий трагічний розрив між офіційною (писаною історією) і народною історією, що панував у нашому суспільстві за доби тоталітаризму.

Таким чином, в процесі дослідження історії повсякденності справа полягає не в тому, щоб знайти одне чи декілька авторитетних джерел і отримати з нього все цінне, адже більшість джерел страждають неточністю, неповнотою чи спотворені. Справа полягає в зібранні максимальної кількості даних на основі вивчення широкого кола джерел – бажано всіх джерел, що мають відношення до історії повсякденності. Такий метод дає більше можливостей для виявлення неточностей і спотворень в конкретних джерелах. Кожен вид джерел має свої слабкі і сильні сторони – при їх вивченні в комплексі і порівняльному аналізі є надія, що вони відкриють нам істинні факти – або хоч би дозволять максимально наблизитись до істини.

Фернан Бродель (1902–1986) – один із найвідоміших французьких істориків, що започаткував дослідження історії повсякденності з наукових позицій, – у її структурі виділяв у першу чергу так звану “матеріальну базу людського життя” – харчі, житло, одяг, техніку, гроші та інші фактори, які раніше ніколи не стояли в центрі відомих ні економічних, ні політичних історій. У книзі “Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.”. Том 1. “Структура повсякденності: можливе і неможливе” Ф. Бродель услід за споживанням (“Хліб насущний”, “Їжа і напої”) розглядає житло й одяг, бо ці елементи структури повсякденного життя, на його думку, дають “змогу розглянути паралельно життя бідних і багатих. Адже де ще розкіш могла виявити себе ліпше, ніж у цих галузях, що надають такий великий вибір: у будинку, в умеблюванні, в костюмі?” Але для істориків важливі не тільки соціально-класові висновки з дослідження житла та одягу, а й власне людиновимірні, соціально-психологічні, бо саме оселя, помешкання (крім одягу) найбезпосередніше впливали на щоденне життя людей. Крім цього, будинок, за висловом Ф. Броделя, “хоч де б він був, володіє стійкістю в часі й постійно засвідчує повільність руху цивілізацій та культур, що наполегливо прагнуть зберегти, втримати, повторити”. Тобто, житло є тим фактором, що найбільше акцентує належність того чи іншого народу до даної цивілізації, є більш стабільним

(консервативним) елементом суспільного устрою і забезпечує тим самим спадкоємність та традиційність життя соціуму.

Поселення, житло, двір як елементи народної архітектури є однією з важливих складових частин матеріальної культури українського народу. Вона створювалась, розвивалась впродовж багатьох століть під впливом різних факторів: історичних, природно-географічних, соціально-економічних тощо. Поселення пройшли довгий шлях розвитку і відображають різні періоди історії України. Історично в Україні переважав сільський тип поселення – село, хутір, присілок. Вони виникали в процесі господарського освоєння під землею певної території групою людей. Сільські поселення в Україні розвивались під впливом комплексу факторів: особливості географічного середовища (рельєф, гідромережа тощо), етнічні традиції, умови соціально-економічного розвитку, господарських занять населення, державне законодавство та ін. Для поселень українців, за висновками етнографів, до 1917 р. були найхарактерніші безсистемна, рядова, кругова, вулична, ланцюгова та комбінована форми планування.

Найстаріші поселення виникали у долинах річок, балках, біля озер тощо. Необхідною умовою для заснування сіл була наявність землі для обробітку, пасовищ, води. Враховувалась також можливість для самооборони.

На прикладі планування і створення поселень можна простежити “вторгнення політики в повсякденність”. Красномовний приклад – так звані “штучні села” радянської доби на півдні України (Херсонщина, Миколаївщина, Одещина). Саме в голих, плоских степах цих областей, де немає ні річок, ні лісів, в 20-х рр. XX ст. були адміністративно створені численні Трудолюбівки, Любимівки, Воскресенівки і т.п. Одноманітні забудови, прямі вулиці, садиби без присадибних ділянок (города виносились далеко в поле) і кожного року йшов заново їх перерозподіл між користувачами, щоб, не дай Боже, селянин не звик до радгоспної землі, як до своєї) – ось типові поселення зразка соціалістичної колективізації. Інший поворот в історії цих поселень уже пов’язаний з кінцем 30-х – 40-ми роками XX ст., коли із Західної України виселяли сотні тисяч людей і примусово підселяли все в тих же радгоспах, що помітно вже обезлюдніли. Ціла низка сіл довго були поділені на бригади, відділення із своїх – “східняків” та чужих – “западенців”, аж поки крах соціалістичної системи не зрівняв їх усіх. Села поступово вимирають, колгоспи самоліквідувались, господарські будови зруйновані, а приватник вольові, адміністративні методи заселення та освоєння цих земель не сприймає. Все повинно бути по-господарському, економічно обґрунтованим.

Поселення та житло українців, якщо вивчати їх по-науковому і без ідеологічної заангажованості, дають підстави стверджувати про близькість цивілізаційних процесів у прадавніх українців і народів Західної Європи. Любор Нідерле, відомий чеський археолог-слов’янознавець кінця XIX – початку XX ст. у відомій книзі “Слов’янські старожитності” зробив такі висновки: “Слов’янські забудови пройшли шлях, аналогічний доісторичному розвитку будинку в решті, краще вивченій частині Європи – Центральній і Північній... Ми навіть бачимо, що слов’яни ще в кінці язичного періоду і в перший час після прийняття християнства будували їх, очевидно, навіть більш ґрунтовно”. Відомо також, що в записках Павла Алепського (середина XI ст.) зазначалось: “...у с. Маньківці дерево будинків було гладенько обтесане”. Отже, можна дійти

висновку, що техніка будівництва наземного житла в Україні була досконалою набагато раніше.

Український народ у своєму повсякденному житті, що безпосередньо залежало від різних політичних змін та економічного експериментаторства, зазнав тільки протягом ХХ ст. кілька крутих переломів, що відбулись не тільки на поселеннях, житлі, а й, що найважливіше, на соціальній психології, ментальності, культурі.

У 1917–1922 рр. ліквідовувались “дворянські гнізда”, поміщицькі маєтки, приватні будинки. Формувалась нова ідеологія поселень – комуни, комуналки, гуртожитки, інтернати, соціалістичні міста і т.п.

У кінці 20–30-х рр. ХХ ст. колективізація й індустріалізація підпорядковували житло економіці, потребам держави, урбанізації, а не людині.

У 1960-х рр. – найкрупніша із радянських житлових реформ, що завершилась створенням численних “хрущовок” і появою так званих “неперспективних сіл”.

Із самого початку соціалістичної колективізації був взятий курс на об’єднання сіл і створення на їх базі колгоспів чи радгоспів, які мали стати великими господарсько-виробничими центрами. Таким чином, села, які ставали такими центрами, у зв’язку з цими обставинами почали перетворюватися в крупні сільські населені пункти. Тут поряд з адміністративними будівлями споруджувались ферми, тракторні станції, майстерні, школи, будинки культури, побуту, торгівлі, лікарні, тобто вони ставали виробничими зонами колгоспів і радгоспів. Ось чому, ще зовсім недавно – у 1970–80-х рр. – поняття колгосп (радгосп) і село в повсякденній практиці людьми справедливо ототожнювались, а голова колгоспу чи директор радгоспу завжди мав реальну владу, ніж голова сільради, що був носієм ілюзорної сільської демократії.

У 1939 р. була прийнята постанова партії і уряду про знесення хуторів, виконання якої закінчилось у післявоєнний період. У західних областях України їх виконання продовжувалось до 1960 р. Так, тільки з січня 1951 р. до вересня 1952 р. виселено з хуторів Волинської та Рівненської областей понад 42 тис. чол.

Більшовики ставили завдання перетворити країну з сільської в міську. Але задуманий тоді стрибок до рубежів світової цивілізації виявився незрівнянно більш складним і болісним, ніж передбачали його ініціатори й прихильники. У всякому випадку перехід радянського суспільства до міської й індустріальної культури на початку 1940-х рр. був дуже далекий від завершення. Урбанізація, що набрала високих темпів, була односторонньою, незбалансованою.

“По-революційному”, адміністративно, форсовано, без наукового підходу, антигуманно вирішувалась житлова проблема в місті. Житла після кількох років революції і громадянської війни катастрофічно не вистачало, через що власті вдались до непопулярної акції – “ущільнення”. І потягнулись із робітничих окраїн в центральні квартали підводи і возики з майном переселенців. Активізувався процес вселення робітників у квартири так званих “буржуїв” за ордерами житлових відділів, внаслідок чого на побутовому рівні розгортались справжні класові бої. На околицях міст, біля великих заводів виникали цілі барачні містечка із своїми вулицями, кварталами, своєрідним побутом.

Міста стали полігоном зіткнення старих традицій та нових, соціалістичних системних змін. Романтика революцій перепліталась із драмою людських доль. Ось лише кілька прикладів. На початку 20-х років ХХ ст. в Катеринославі

народились молодіжні комуни – у центрі міста, Кайдаках, Чечелівці, Амурі. Особливо відомою була губкомівська комсомольська комуна, що розміщувалася у п'яти кімнатах колишнього будинку Андрієвського на розі вулиць Козачої і Садової. В одній жили хлопці, в інших – дівчата, дві займали сімейні пари. Була й спільна зала – кімната, де обідали разом, проводили вечори у відчайдушних дискусіях. Всі злиденні харчі йшли у спільний казан. Членами цієї комуни деякий час були відомі згодом поети М. Светлов, М. Голодний, О. Ясний. На Шевченківській вулиці Катеринослава з'явився Будинок пролетарського студентства. Тут же перебував орган, народжений новим часом, – “Кубуч” (Комісія поліпшення побуту учнівської молоді). А побут студентів у цей час був справді спартанський. Максимальна студентська пайка не перевищувала 250 грамів чорного хліба, 30 грамів бавовняної олії і 30 грамів оселедця. На кімнату гуртожитку, де мешкало 10–12 чоловік, комплектувалась виїзна форма – одні штани, жакет та чоботи. Казарменні порядки насаджувались у робітничих гуртожитках. Так, наприклад, на заводі ім. Комінтерна у Катеринославі комендант гуртожитку категорично заборонив дружинам і сестрам відвідувати своїх чоловіків і братів, самовільно переселяв робітників із одного гуртожитку в інший. Сталінські слова (“працівник на роботу повинен ходити пішки, а якщо їздити трамваєм, то не більше 15 хвилин”) були сприйняті буквально. Навколо заводів виросли бараки полегшеного типу – із дощок, землі та лампачу.

Пролетарське житлове будівництво за своїм розмахом поступалось урбанізації суспільства. Зростала і тіснота. У середині 20-х рр. XX ст. мінімальна житлова санітарна норма в країні становила 9,1 кв. м. на одного чоловіка. В Запоріжжі, наприклад, вона була однією із найнижчих в Україні – 5,1 кв. м. на одного мешканця. З 1926 р. по 1937 р. населення міста зросло в 4,5 раза. Міська санітарно-технічна рада констатувала наявність житлової кризи, яка змушувала будувати тимчасові землянки, бараки та сараї, а також надбудовувати над уже існуючими будівлями другі та треті поверхи. Будівництво житла безпосередньо біля заводів, Дніпрогеса привело до того, що на відстані 8 км від старого міста (Олександрівська) виникло нове місто (Соцмісто). За такою ж схемою розвивалась більшість індустріальних міст України. А прив'язаність житлових кварталів до кривбасівських, наприклад, шахт і заводів, привели до того, що місто Кривий Ріг простягнулось у результаті на 126 км.

Житлова проблема в Україні по суті провокувалась політикою Москви. Союзні партійні та господарські органи займались фінансуванням лише важкої промисловості, а будівництво житла покладалось головним чином на республіканські господарські органи, для чого необхідно було знайти кошти на місці. Про це відверто заявив М.І. Калінін у заключному слові на IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925 р.): “Житлова проблема буде вирішуватися тут, а Москва буде тільки трішки допомагати, і добре, якщо вона заважатиме вам не буде”.

Документи архівів свідчать про вкрай незадовільний стан житла, причинами чого були поспішність при його зведенні, нестача будматеріалів, погане ставлення до своїх місць проживання самих будівельників і робітників. На Азовсталі (м. Жданов) у бараках була відсутня підлога, а на Дзержинбуді (с. Кам'янське – м. Дніпродзержинськ) питання забезпечення житловою площею робітників вирішили неординарно (“по-революційному”) – поселили їх у корівниках.

Слід відзначити, що житло, як одна із найважливіших складових структури повсякденності, мало вирішальний вплив на соціальні настрої людей, а житлова політика була також важливим інструментом маніпулювання суспільною свідомістю. Самі умови перебування під одним дахом великої кількості людей (комуни, гуртожитки, бараки, комуналки) створювали ситуацію, у якій ніхто не відчував себе господарем. Вчорашній український селянин, який вимушено прийшов на будівництво і таким чином став жителем міста, все одно залишався індивідуалістом, і свідомість колективіста, попри гігантські потуги державної партії і її пропагандистського апарату, виховувалась у ньому вкрай повільно. Непридатність для проживання самого житла доповнювалась, як свідчать численні документи, низкою побутових незручностей у приміщеннях - відсутністю ліжок, постільної білизни, матраців, меблів тощо. Величезний дефіцит найнеобхідніших речей породжував боротьбу за них шляхом крадіжок. Негативні явища в робітничому середовищі - пияцтво, хуліганство, проституція, самовбивства - стали закономірним наслідком прискореного формування колективістського побуту в умовах, коли на першому місці стояло завдання виконання виробничих планів. Відсутність необхідних елементів інфраструктури міст - каналізації, лазні, пральні - та елементарних засобів особистої гігієни сприяла розповсюдженню паразитів у масових масштабах. На новобудовах клопи та воші були звичайним явищем. На Дніпробуді, як зазначалось в інформації на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора (грудень 1931 р.), велика кількість паразитів у бараках змушувала будівельників спати поза межами жител (у грудні!).

Слід також звернути увагу на ще один важливий аспект житлової політики в радянській країні. Розміщення житлових кварталів у містах підпорядковувалось грандіозним архітектурним проектам, а вони, у свою чергу, планам монументальної пропаганди. В 1935 р. Всесоюзна творча нарада закликала радянських архітекторів включитися в "боротьбу за втілення мовою архітектури великих лозунгів сталінської епохи". В реальному житті архітектура була перш за все фасадом, за яким ховались обшарпані внутрішні двори. Красномовний факт: у 1975 р. в Запоріжжі понад 20 тис. чол. продовжували жити в бараках, збудованих у 30-х рр., та в підвалах. Натомість до 7 листопада 1975 р. форсувалось будівництво помпезного будинку обкому партії, що внаслідок порушення техніки безпеки обернулось трагедією: (риштування навколо фасаду обвалилось і з 30-метрової висоти впали 42 штукатури й монтажники...) Лише у 1981 р. завершилось виселення запоріжців з підвалів, а на початку 1983 р. було офіційно повідомлено про знесення у м. Запоріжжі останніх бараків.

Єдиним сплеском справді широкомасштабного житлового будівництва за всю радянську тоталітарну епоху став період другої половини 1950 – початку 60-х рр., коли реалізовувалась житлова реформа М.С. Хрущова. У цей період країна посідала перше місце у світі по введенню житла на душу населення. Житлове будівництво розгорталося небувалими темпами: якщо у 1950 р. в Україні на 1 тис. чол. будувалося 5,6 квартири, то в 1958 р. – 11,7 квартири. Будівництво житла було поставлено на індустріальну основу. Широко застосовувались нових на той час видів будматеріалів, будівельної техніки. Таких високих показників країна вже не змогла досягти в наступні десятиліття. Провалилась свого часу добре розрекламована компанія "кожній радянській людині квартиру до 2000 року".

Після відставки М.С. Хрущова і тепер критикують не стільки ту житлову

політику, як якість і розміри житла – “хрущовок”. Але для того, щоб оцінити значення житлової реформи, мабуть, слід згадати і уявити радість новоселів, які на початку 60-х рр. переїжджали з бараків, комуналок, напівпідвалів в окремі квартири 5-поверхових будинків. Тільки багаті німці можуть дозволити собі, як це зробили у Східній Німеччині після об’єднання, ліквідувати подібні “хрущовкам” будинки, щоб не прищеплювати молоді погані смаки. А в Україні варто вдатися, очевидно, до планомірної реконструкції цих будинків та ліквідувати таке поняття, як гуртожиток (студентський, робітничий), замінивши їх молодіжними готелями чи малосімейними будинками з індивідуальними квартирами.

Але у хрущовській житловій реформі були й негативні моменти. В 1955 р. вийшла сумнозвісна постанова про “архітектурні надмірності”, що призвела до масового будівництва сірих коробок. Прагнення архітекторів прикрасити фасади та поліпшити зовнішній вигляд будівель розцінювались, як зайві та непотрібні.

Цікаво, як сам М.С. Хрущов, перебуваючи у відставці, говорив про мотиви проведеної ним житлової реформи: “Я одружився молодою людиною, в 1914 р. мені було 20 років. Як тільки одружився, отримав квартиру. Таким чином, в капіталістичних умовах, коли я працював рядовим слюсарем, хазяїн задовольняв квартирами. І мені було боляче, що я колишній робітник при капіталізмі мав кращі умови, ніж зараз мої співбрати. У мене тоді були спальня і кухня-їдальня, приміщення пристойне, з дерев’яним полом і коридором, під ним погріб, куди складали продукти... Крім цього, поруч з будинком стояв сарайчик для вугілля і дров. Робітники за бажанням могли тримати в сараях корову, свиню, курей, і багато їх мали. А тепер?”

Так само, як структура повсякденності занадто багатогранна і розгалужена, так і житло, поселення включають у себе теж багато факторів: сам будинок, вулицю, квартиру, індивідуальну квартиру, її інтер’єр, побутову техніку та ін. Щоб уявити повсякденне життя у всій його повноті, необхідно ці фактори враховувати у комплексі й екстраполювати на кожен конкретно-історичний період. А все це потребує ще додаткового вивчення, аналізу, осмислення.

Фернан Бродель обґрунтував цілий ряд методологічних підходів до вивчення складових елементів повсякденного життя людей. Житло, на його думку, включає в себе ряд матеріальних факторів (інтер’єр, меблі, печі, грубки тощо) і створює закономірно цілу низку явищ власне соціального життя - унеможливорює побутову рівність між людьми, є показником цивілізації суспільства, окреслює параметри розшарування членів соціуму, формує психічний склад населення за національною ознакою і т.д. Уявити житло людей в його історичному розвитку неможливо без описання інтер’єру, всіх елементів побуту, що безпосередньо впливали на формування способу життя. Не випадково історики й етнографи виділяють самостійну галузь культурного розвитку людства - народну будівельну творчість як “явище багатовимірне, що розвивалось у руслі поступу загальнолюдської цивілізації”. Оздоблення житла і облаштування побуту українців постійно протягом століть зазнавало впливу різних факторів суспільного, соціально-економічного, морального характеру, сприймаючи на своєму шляху все найцінніше. Цим і зумовлено виникнення різних форм, застосування конструктивних прийомів, характерних для всієї української архітектури. Вони виробились у процесі багатовікового розвитку і є результатом спільності етнічного складу народу, а також єдності творчого

методу народних майстрів. Споконвіків вигляд української хати (найчастіше білена зовні і всередині) підкреслював, з одного боку, естетичні смаки селянина, його характер, індивідуальність, з іншого - унікальність, неповторність того місця на землі, де цей будинок розташований. У традиціях оформлення інтер'єру української хати ми бачимо прояв творчої наснаги народу, його досвіду, знань і художнього смаку. Кожен предмет в українському помешканні, крім утилітарного призначення, має ще й свій духовний образ. Завдяки цьому хата для селянина була всім: і храмом, і рідним краєм, і батьківщиною, і матір'ю. Оживляли інтер'єр, радували своїми барвами і прекрасними орнаментами ткані та вишиті рушники, розвішані на стінах хати, картаті та смугасті налавники, килими, скатерки та інші декоративні тканини. Усі декоративні елементи становили узгоджений ансамбль, органічно поєднувалися з архітектурою і конструкціями житла. Саме в способах використання традиційних елементів оздоблення інтер'єру житла та орнаментах, які сьогодні мають суто декоративне значення, зберігаються українські етнічні традиції.

Житло і його облаштування тісно взаємозв'язані з українським національним характером. Індивідуалізм українців своїми глибокими коренями йде в далеке минуле і ґрунтувався, безумовно, серед інших факторів на шанобливому, можна сказати священному ставленні наших пращурів до своєї домівки, прагненні бути самостійним господарем. “В своїй хаті своя і правда, і сила, і воля”, - говорили українські селяни. “Зроби хату з лободи, а в чужую не веди”, - вимагала молода дружина від чоловіка. І сумно додавала: “Чужа хата гірше ката”. “Своя мазанка ліпша від чужої світлиці, - наставляв дід онуків. - У своїй хаті й тріска помагає”. Підсміювалися селяни над тими господарями, що мали замале житло, не турбувалися про будівництво і тіснилися в маленьких хатинках: “У нашого свата всім одна хата”.

Дослідження економістів (М. Туган-Барановський. Основи політичної економії. 1917) свідчать, що в Україні приватновласницькі традиції були розвинуті більше, ніж в Росії. Наслідком цього було негативне ставлення в Україні до зрівнялівки, до колективістської психології, осередком яких була російська община. В общині особистість, індивід розчиняється, у ній відсутні фактори, які б формували почуття відповідальності, нарешті формували б почуття власника. Усе це разом узятє довершувало соціальне становище індивіда, який був безправний, безсилий перед деспотичною владою держави. Ось чому радянський комуністичний режим, що утвердився в Україні, головною мішенню своєї політики на зрівнялівку вибрав саме житло і ті соціально-психологічні фактори, що пов'язані з ним. Поки людина має житло - вона особистість. Бездомність - зовсім інша якість, аномальне становище викинутого із суспільства вигнанця. Бездомні дуже швидко помирають. Через це право на житло є одним із головних проявів права на життя.

У СРСР на певній стадії розвитку прийшли до того, що право на житло було введено в радянську Конституцію, стало одним із головних продекларованих прав. Але це було зрівняліве право, житлова площа надавалась “по головам” (були невеликі пільги, які дуже рідко реалізовувались, для кандидатів і докторів наук, художникам, скрипалям, але це дрібниці). Іншими словами, була встановлена норма, і якщо вона не забезпечувалася, люди мали право на “поліпшення житлових умов”. У результаті майже все населення перебувало на черзі, або в прямій залежності від держави, бо єдиним замовником будівництва житла були виконкоми. (Партія будувала для себе окремо.) Частина

черги - ті, що вперше претендували на житло, інша частина - ті, що спочатку погоджувались на часткове вирішення свого житлового питання, а згодом знову з'являлись у черзі вже на "розширення". Практикувались подвійні, потрійні переселення людей із квартир у квартири, чим створювалась ілюзія масового отримання квартир.

Радянська влада так і не спромоглася розв'язати житлову проблему. На 1 січня 1990 р. у СРСР на обліку для поліпшення житлових умов перебувало 14 млн. 256 тис. сімей і одинаків, або 23% від загальної кількості сімей і одинаків у країні.

Зрівнялівна житлова політика була свідомою і планомірною. Держава відібрала право приватної власності на житло і самотійно визначала умови оплати за користування житлом. У 1989 р. затрати на утримання державного і суспільного житлового фонду склали майже 14 млрд. крб., з них 2 млрд. - за рахунок квартирної плати, а близько 12 млрд. - дотація держави. В результаті, за повідомленнями Держкомстату, зовні складалося уявлення про привабливу картину: "В 1989 р. в бюджеті сімей робітників і службовців витрати на оплату квартир не перевищували одного процента, а з врахуванням комунальних послуг - 3 % загальних витрат. Оплата одного квадратного метра житлової площі складає в середньому за рік 1 крб. 58 коп., або 13 коп. в місяць". Але за цією привабливою статистикою приховувалось зовсім інше - людину відірвали від житла, вона втратила почуття господаря, за неї розпоряджувалась держава, у суспільстві поширились масово етатистські настрої. Державне житло втрачало привабливість, швидко псувалось, нічийні під'їзди будинків руйнувались. Найбільш зловісне виглядали багатоповерхівки в деяких селах, на базі яких творились зразково-показові радгоспи. Будувались вони без комунальних зручностей, необхідних для селян господарських приміщень, городи розміщались подалі від житла, чим руйнувався віковий уклад домашнього і господарського життя українців.

Тоталітарний режим перебрав на себе не тільки житло, з допомогою чого "блискуче" вирішувались і супутні проблеми щодо перевиховання людини, маніпулювання її ресурсами, місцем проживання та ін. Чого варті тільки інститут прописки, що по суті обмежив будь-яку свободу пересування і вибору місця проживання. Ще майстерніше влада маніпулювала всякими лімітами, винятками з правил, наданням пільг, певних переваг і привілеїв. Красномовний приклад цього - соціальний статус стахановців і забезпечення їх деякими благами. Влада створила спеціально рух стахановців для того, щоб вони виконували функцію "обраних представників простого народу" - служити наочним прикладом людей, що користуються привілеями. Вони отримували той самий набір благ, що й політична та культурна еліта (додаткові пайки, житло, спеціальні будинки відпочинку, першочерговий доступ до товарів і навіть автомобілів). До цього стахановців часто безпосередньо преміювали різними споживчими товарами - від швейних машинок до відрізів тканини, патефонів і автомобілів. Важливою частиною ритуалу з'їзду стахановців, особливо стахановців-селянок, було оголошення щасливими ударницями списку отриманих ними в якості премії товарів: "Отримала в премію ліжко, патефон та інші необхідні культурні предмети... Все, що на мені, я отримала за хорошу роботу в колгоспі. Крім плаття і взуття я отримала швейну машинку... За збирання врожаю я премійована шовковим платтям вартістю в 250 крб.". Стахановці-

робітники не бачили необхідності оголошувати прилюдно про свої премії, але це завжди робили газети, що друкували про них статті: “Олексій Тищенко... приїхав з дружиною Зоєю в Магнітогорськ в 1933 р., і все їхнє добро поміщалось в одному саморобному чемодані. До 1936 р. подружжя обзавелось меблями, в тім числі тахтою і гардеробом, і одягом, включаючи два пальто, кілька платтів, костюми, взуття... Його преміювали мисливською рушницею, патефоном, грішми й мотоциклом”. А ось як описувалась в газеті пара знаменитих стахановців, що з'явилися на новорічний бал 1936 р. в одязі, що був отриманий як премія: “Він був одягнений в чорний бостонський костюм, що щільно облягав його струнку фігуру, вона - в крепдешинове плаття і чорні лакові туфлі, оздоблені білою лайкою”.

Призначення подібних матеріальних винагород полягало не в тому, щоб зробити стахановців багатшими і щасливішими. Реалізовувалась суто пропагандистська і виховна функція влади в умовах формування соціалістичного способу життя: житло, речі домашнього вжитку, одяг були в розпорядженні держави, щоб отримати все це, треба було вірно і беззастережно служити цій владі. В інших випадках стахановці ніби зобов'язувались стати більш культурними і освіченими “Я можу вам повідомити, що я тепер живу не в старій глинобитній хаті, а я отримала в премію будинок європейського типу. Я культурно живу...”, - розповідала на з'їзді стахановців колгоспниця.

Подібну ситуацію наочно ілюструє відгук одного профспілкового керівника про стахановця з Горьківського автозаводу Олексія Бусигіна і його дружину. З одного боку, профспілковий діяч перераховує всі матеріальні привілеї, що були надані Бусигіну: він отримав нову квартиру, хліб йому стали доставляти прямо додому, після того як його дружина поскаржилася на черги в хлібному магазині, і т.д. З іншого боку - підкреслює прийняття Бусигіним зобов'язання підвищити свій культурний рівень, як того вимагає його новий статус передовика. Особливо багато треба зробити для цього безграмотній дружині Бусигіна. “До дружини Бусигіна, - писала газета “Труд” 24 грудня 1935 р., - прикріпили вчителя, а їй потрібно зараз із дитячих ясел прикріпити досвідченого дитячого лікаря, щоб він навчив її, як культурно виховувати дитину, і тоді в неї вистачить часу для навчання”.

Ставлення людей до житла і речей домашнього вжитку в умовах тоталітарного суспільства набувало викривленого характеру. В масовій свідомості побут був невіддільним від політики. При гострій нестачі житла, обмеженості комунальних послуг, дефіциті багатьох продуктів харчування, одягу, взуття, ліків та інших предметів першої необхідності дуже мало сімей мали радіоприймачі, велосипед, а тим паче мотоцикл чи власну дачу, нехай навіть маленьку. Придбання дорогих або рідкісних речей легко викликало якщо не засудження, то підозру. Ставало модним хизуватися бідністю, злиденним існуванням. Ввезення в СРСР зарубіжної техніки для важкої індустрії оцінювалося як благо, купівля ж окремими громадянами іноземного взуття чи одягу сприймалася населенням принципово по-іншому, на власників імпортованих виробів дивились відчужено.

Якісно інакше облаштовували свій побут представники численної партійної і державної номенклатури. І чим вище ранг був керівника (від підприємства і району до верхніх ешелонів влади), тим значніше відрізнялась його матеріальна забезпеченість від повсякденного рівня життя рядових радянських людей. Для Сталіна і його оточення це не було секретом. В лютому 1938 р.

було прийнято спільну постанову ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР “Про дачі відповідальних працівників”. Спочатку в ній дається оцінка поведінки деяких добре відомих у країні осіб (до того часу вже репресованих). Мова йшла про те, що “ряд заарештованих змовників (Рудзутай, Розенгольц, Антипов, Межладис, Карахан, Ягода і ін.) понабудували собі грандіозні дачі в 15-20 і більше кімнат, де вони шикували і тратили народні гроші, демонструючи цим свій повний побутовий розклад і переродження”. Цікаво, що постанова від 3 лютого 1938 р. приймалась під грифом “зовсім секретно” і не підлягала розголошенню, лежала в особливій папці майже 60 років (виявлена була в архіві у 1995 р.). Але тоді, в 1938 р., витік інформації був інспірований з тим, щоб використати “дачну тему” в боротьбі з “ворогами народу”, надати їй антибюрократичної спрямованості, відбити бажання в народі до багатого, заможного життя. А для еліти майже нічого не змінилось. Цинізм рішення Політбюро від 3 лютого 1938 р. полягав в тому, що члени партійної верхівки, звинувативши своїх репресованих колишніх товаришів у самовільному будівництві дач-замків, визнали за необхідне надавати “керівним працівникам дачі не більше 7-8 кімнат для сімейних і 4-5 для несімейних”.

Продовжувалась практика будівництва житла для працівників урядових структур: ЦК, ОДПУ, армії, Наркомату іноземних справ та ін. У 1932 р. був прийнятий план будівництва житла для інженерів: протягом двох років в 67 містах країни повинні були збудувати 10 000 квартир для інженерів та інших спеціалістів.

У 1930-ті роки поширеним було використання в будинках радянської еліти праці домашньої прислуги. Навіть переконані комуністи не бачили нічого поганого в тому, щоб користуватися послугами хатніх працівників. Дехто із прислуги скаржились на сваволю наймачів (“це ще гірше колишніх “панів” - дружини інженерів, лікарів і “відповідальних” працівників”), що перетворювали їх в рабинь і змушували миритися з нелюдськими умовами: “В більшості своїй прислуга не має ліжка, бо його немає де поставити. Сплять у “ванній”, “під столом”, або “на стільцях”. Не дай боже захворіти прислузі - схилити голову ніде”.

Лише в кінці 1930-х рр. влада зняла табу на публічне обговорення питання про прислугу і в деяких ЗМІ з'явилися цілі серії публікацій, карикатур, де висміювались ті, хто користувався працею прислуги.

Розглядаючи проблему ролі житла, його інтер'єру, домашнього убранства в житті українського народу в радянські часи, очевидним стає висновок щодо максимального усуспільнення всіх сфер повсякденного життя, активного втручання держави в життя будь-якої сім'ї і будь-якого індивіда. Так зване будівництво нового суспільства, формування нової людини визначалось досить спрощеним, вульгарним розумінням природи людини, зневажливим ставленням до людини, до різноманітних інтересів різних етносів і верств населення, до їх вікових традицій. Були грубо підірвані вікові підвалини, на яких базуються структури повсякденності.

Ї³òàðàòóðà:

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV- XVIII ст. - У 3 кн. - К., 1995.
2. Гнатенко П. І. Український національний характер. - К., 1997.

3. Данилин В. М. Историки Франции XIX-XX веков. — М.: Наука, 1981.
4. Дніпропетровськ: Віхи історії. — Дніпропетровськ: Грані, 2001.
5. Етнографія України / За ред. С. Макарчука. — Львів: Світ, 1994.
6. Зашкільняк Л. О. Вступ до методології історії. — Львів: ЛОН МІО, 1996.
7. Зидер В. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII-XX век) — М.: ВЛАДОС, 1997.
8. Зубкова Е. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945-1953. — М.: РОССПЭН, 1999.
9. Иванов С. Г. Архитектура в культуротворчестве тоталитаризма: Философско-эстетический анализ. — Киев: СтилоС, 2001.
10. История и культурология / Под ред. Н. В. Шишовой. — М., 1999.
11. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учебн. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, — М., 1998.
12. Ігнатуша О. М., Ткаченко В. Г., Турченко Ф. Г. Історія рідного краю (Запорізька область): 1914-1939 рр. — Запоріжжя: Прем'єр, 2001.
13. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием. — М., 2000.
14. Кара-Мурза С. Г. Советская цивилизация. - Кн. 1-2.- М., 2002.
15. Карсавин Л. Философия истории. — С.-Петербург: АО Комплект, 1993.
16. Козлова Н.Н. Горизонты повседневности советской эпохи. — М., 1996.
17. Кравченко П.М. Житлово-побутові умови на індустріальних будовах України (30-ті рр. XX ст) // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 16. — Київ, 2001. — С. 106-114.
18. Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури — Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 2001.
19. Кохановский В. Философия и методология науки. — Ростов н/Д.: Феникс, 1999.
20. Кушнерева Ю., Черникова Т. Иллюзии и разочарования: Мир и СССР в 60-е годы. — Москва: МИРОС, 1999.
21. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: 1920-1930 годы. — СПб., 1999.
22. Мороко В. М. Умови життя учасників відбудови Запорізького індустріального комплексу (за архівними документами). // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. — Вип. 16. — Київ, 2001. — С. 250-255.
23. На пути к пониманию прошлого: Поиски, Версии, Идеи (книга для учителя истории). — Рига, 2000.
24. Нидерле Л. Славянские древности. — М.: Алетейа, 2001.
25. Нолл Вильям. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–1930-х років. — К., 1999.
26. Оболенская С. В. “История повседневности” в современной историографии ФРГ//Одиссей: человек в истории. Личность и общество. — М.: Наука, 1990. — С. 182-198.
27. Панарин А. Философия политики. — Москва: Новая школа, 1996.
28. Риккерт Г. Философия жизни. — К.: Наука-Центр, 1998.
29. Сарбей В. Г. За народознавчу історію України!!! Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. — Харків. 1996.
30. Славко Т. И. Кулацкая ссылка на Урале. 1930-1936. — М.: Мосгорархив, 1995.
31. Современная мировая историческая наука/ Ред. коллегия: А. Алпеев и др. — Минск: Тетра-Системс, 1996.
32. Супруненко В. П. Ми — українці: У 2 кн. — Дніпропетровськ, 1999.
33. Тош Д. Стремление к истине: Как овладеть мастерством историка / Пер. с англ. — М., 2000.
34. Удод О. А. Про історію повсякденності// Бористен, — 2000. — № 4.
35. Українознавство: Посібник/ Уклад.: В. Я. Мацюк, В. Г. Пугач, — К., 1994.
36. Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира. — М.: Высш. школа, 1992.
37. Философия истории/ Под ред. А. С. Панарина. — М.: Гардарики, 1999.
38. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. — М., 2001.
39. Хорос В. Г. Русская история в сравнительном освещении. — М., 1996.
40. Шейко В. Історико-культурологічні аспекти психоаналізу. — Харків: Основа, 2001.